

УДК 75.046.3(477)»17»:[7:069.5(477.411)НХМУ]

DOI <https://doi.org/10.32782/uad.2024.3.12>**Сьомак Оксана Юрїївна**

доктор філософії,

викладач кафедри теорії та історії мистецтва

Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури

ORCID ID: 0000-0001-5437-4487

oksana.somak@naoma.edu.ua

**ІКОНОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА ТРЬОХ ОБРАЗІВ
«РІЗДВО ХРИСТОВЕ» XVIII СТОЛІТТЯ З КОЛЕКЦІЇ
НАЦІОНАЛЬНОГО ХУДОЖНЬОГО МУЗЕЮ УКРАЇНИ**

Публікація представляє дослідження трьох взірців іконопису XVIII століття, присвяченому темі «Різдва Христового» (Кат. № І-186; І-496; І-205) з колекції Національного художнього музею України. Усі запропоновані до дослідження твори іконографічно належать до традиційної для західноєвропейського мистецтва схеми «Поклоніння пастирів». Проаналізовано попередні дослідження, присвячені трьом іконам «Різдва Христового» з НХМУ. З'ясовано, що більш ранні дослідження названих ікон не містили конкретних пропозицій щодо їхніх графічних першовзорів. Встановлено, що гравюра Яна Харменса Мюллера за Бартоломеусом Шпрангером «Поклоніння пастирів» 1606 року є протографом для трьох ікон «Різдва Христового» XVIII століття з колекції НХМУ. Виявлено елементи іконографічної схеми гравюри «Поклоніння пастирів» за Б. Шпрангером, що по-різному проінтерпретовані в трьох іконах «Різдва Христового» XVIII століття з колекції НХМУ. Аргументом на користь побутування гравюри «Поклоніння пастирів» за Б. Шпрангером в якості першовзору для ікон виступають результати компаративного аналізу композиції та іконографії названої гравюри та трьох іконописних творів з колекції НХМУ. Наведено аналогії в європейському живописі до гравюри «Поклоніння пастирів» за Б. Шпрангером: однойменне полотно, належне до кола/майстерні Б. Шпрангера з колекції галереї «Кастельбарко»; картину «Поклоніння пастирів» М. Гунделаха з Національної галереї у Празі. Запропоновано гіпотезу щодо додаткового фрагментарного цитування гравюри «Поклоніння пастирів» за Пітером-Паулем Рубенсом під час написання ікони І-186. З'ясовано, що ікона І-186 найбільш послідовно виявляє маньєристичні характеристики суголосні гравюри за Б. Шпрангером. Визначено, що ікона І-205 представляє «розлогу» інтерпретацію іконографії «Поклоніння пастирів» за Б. Шпрангером із доданими персонажами, котрі втілюють епізод «Поклоніння мудреців/царів».

Ключові слова: український іконопис; олійний живопис; XVIII століття, іконографія, Різдво Христове; Національний художній музей України; європейська гравюра.

Somak Oksana. «THE NATIVITY OF CHRIST» THREE IMAGES FROM THE 18-TH CENTURY (THE NATIONAL ART MUSEUM OF UKRAINE COLLECTION): ICONOGRAPHIC SOURCES

The publication presents a study of three examples of 18th-century icon painting of "Nativity of Christ" (Cat. No. I-186; I-496; I-205) from the collection of the National Art Museum of Ukraine. All the works proposed for the study iconographically belong to the scheme "Adoration of the Shepherds", traditional for Western European art. Previous studies devoted to three icons of the "Nativity of Christ" from NAMU have been analyzed. It was found that earlier studies of these icons did not contain specific proposals regarding its graphic prototypes. It was proved that Jan Harmens Müller's 1606 engraving "Adoration of the Shepherds" after Bartholomeus Spranger is a protograph for three 18th-century "Nativity" icons from the collection of the NAMU. The elements of the iconographic scheme of the engraving "Adoration of the Shepherds" after B. Spranger, that interpreted differently in three icons of the "Nativity of Christ" of the 18th century from the collection of the NAMU, have been revealed. The results of a comparative analysis of the composition and iconography of the engraving mentioned and three artworks from the collection of the NAMU combines an argument in favor of using the engraving "Adoration of the Shepherds" by B. Spranger as a prototype for icons. Analogies in European painting to the engraving "Adoration of the Shepherds" by B. Spranger are given: the painting from the circle/workshop of B. Spranger in the collection of the "Castelbarco" gallery; the painting "Adoration of the Shepherds" by M. Gundelach from the National Gallery in Prague. A hypothesis for an additional fragmentary citation of the engraving "Adoration of the Shepherds" by Peter-Paul Rubens for the icon I-186 is proposed. It was found that the I-186 icon most consistently reveals the mannerist characteristics of the consonant engraving according to B. Spranger. It was determined that icon I-205 represents an "extended" interpretation of the iconography "Adoration of the Shepherds" according to B. Spranger with added characters embodying the "Adoration of the Magi/Kings" episode.

Key words: Ukrainian icon painting; oil painting; 18th century; iconography; Nativity of Christ; National Art Museum of Ukraine; European engraving.

Вступ. У збірці Національного художнього музею України (НХМУ) серед ікон «Різдва Христового», в основу котрих закладено євангельський епізод Різдва Христова із поклонінням пастирів, є три образи, об'єднані подібною іконографічною схемою. Дві ікони походять з Києва, а саме: образ «Різдва Христового» 1729 року з головного іконостасу Успенського собору Києво-Печерської лаври (И-186, іл. 1), «Різдво Христове», датоване другою половиною XVIII століття з церкви Воздвиження Чесного Хреста на Подолі (И-496, іл. 2).

Іл. 1. Ікона «Різдво Христове». 1729.
З празникового ряду головного іконостаса
Успенського собору Києво-Печерської Лаври.
Дерево, левкас, олія, позолота.
118 × 70 × 3 см. НХМУ.

Джерело: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=10156756597598144&set=pcb.10156756930858144>

Іл. 2. Ікона «Різдво Христове». Друга половина XVIII ст. З церкви Воздвиження Чесного Хреста на Подолі у Києві. Дерево, олія.
69 × 44.5 × 3.2 см. НХМУ. [4, с. 150].

Третій образ невизначеного походження віднесено до російського іконопису XVIII століття (И-205, іл. 3). Виявлені іконографічні збіги в композиції та окремих деталях ікономалярства можуть вказувати на застосування спільного ключового першовзору для трьох ікон «Різдва Христового», творчо проінтерпретованого іконописцями.

Іл. 3. Ікона «Різдво Христове». XVIII ст. Походження невідоме. Дерево, олія. 104 × 81 см. НХМУ.
Світлина Маргарити Хребтенко

Актуальність дослідження визначається потребою у подальшому розвитку наукових напрацювань, здійснених мистецтвознавцями щодо проблематики західноєвропейських графічних першовзорів, «адаптованих» образотворчою мовою православного іконопису. Актуалізація порушеного питання зумовлена активним процесом діджиталізації світових музейних колекцій. Збагачення електронних колекцій музеїв водночас розширює джерельну базу для мистецтвознавчих розвідок.

Аналіз попередніх досліджень, дотичних до обраної теми, засвідчує, що три ікони «Різдва Христова» XVIII століття з колекції НХМУ наразі вперше об'єднані в групу за іконографічними ознаками. Найбільш розлогий та глибокий мистецтвознавчий коментар супроводжує ікону «Різдва Христового» (И-186) в альбомі «Шедеври українського іконопису XII–XIX ст.» Лариса Членова зауважила, що

композиція твору здебільшого будується на західноєвропейській гравюрі. Дослідниця відзначила барокові художні засоби, «характерність» персонажів та світський ухил живопису [7, с. 102]. Стосовно «характерності» Людмила Міляєва в усному зауваженні виокремила «шаржевість», притаманну для зображення пастирів. Ольга Рижова визначила як контрастну образотворчу мову названої ікони та перерахувала найбільш виразні елементи. «Одягнені пастухи, як багаті городяни (праворуч), мисливці (на передньому плані) і пастухи (ліворуч). У руках і на плечах у них – пищаль, ціпки та кийки, за спинами мисливський ріжок і дорожні сумки; вони дивляться вгору та на Немовля, роззявивши рота; вони захоплені дивом. Через зіставлення та контраст між приземленими та нарочито гротескними земними обличчями пастухів (з величезними бородавками, гачкуватими носами і заклеєними навхрест прищами), що прийшли поклонитися, зі світлими та лагідними ликами Божого Немовляти та Марії художнику вдалося передати основну думку свята – «пришестя Заступника» <...> [3, с. 146]. У виданні Л. Міляєвої за участю М. Гелитович також зацентровано увагу на тому, що попри традиційних характер іконографії західноєвропейська гравюра була джерелом для антуражу, пейзажу й типажах персонажів [2, с. 82]. Щодо образів И-496 та И-205, то вказані твори не отримали широкого висвітлення в мистецтвознавчій думці. Майже відсутні відомості щодо образу «Різдво Христове» (И-205), котрий не був опублікований у альбомних виданнях, присвячених іконопису НХМУ.

Метою публікації є виявлення графічних першовзорів для ікон «Різдво Христове» (И-186; И-205; И-496) з колекції НХМУ та дослідження художніх інтерпретацій прототипів у названих взірцях іконопису.

Матеріали та методи. Джерельну базу дослідження складають, передусім, матеріали фондової збірки НХМУ, опубліковані дослідницькі праці, присвячені трьом іконам «Різдво Христове» з НХМУ, діджиталізовані колекції європейської гравюри. Задля досягнення сформульованої мети в процесі дослідження було застосовано такі загальнонаукові та мистецтвознавчі методи: аналітичний, бібліогра-

фічний, іконографічний, метод встановлення аналогій, метод мистецтвознавчого аналізу, компаративного аналізу, метод систематизації та узагальнення.

Результати. Образотворчість трьох ікон «Різдво Христове» з НХМУ по-різному втілює тенденцію до жанрової оповідності в іконописному відтворенні священного сюжету. Найяскравішим є взірець И-186, у котрому відчутними є акценти на суто «земних» фрагментах сюжетного ряду. Ікона доповнена змалюванням виразних оповідних мотивів. Серед таких: зображення сірого вола в правій нижній частині образу. Поява у творі масштабного та водночас малозначущого в контексті події «Різдво Христове» персонажа здатна бути фактором, котрий підсилить глибину перспективи зображення. Аналогічний мотив можна спостерігати в гравюрах, що наслідують композицію «Поклоніння пастирів» Пітера-Пауля Рубенса (іл. 4).

Іл. 4. «Поклоніння пастирів» за П.-П. Рубенсом: гравюра Л. Ворстермана 1620 р. з колекції Британського музею в Лондоні (зліва); гравюра Ф. Раго 1650-1670 рр., що копіює твір Л. Ворстермана та зберігається в Музеї Вікторії й Альберта у Лондоні.
Джерела: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_R-3-39; <https://collections.vam.ac.uk/item/O1157052/adoration-of-the-shepherds-print-ragot-fran%C3%A7ois/>

Відзначимо, що фрагментарне цитування гравюри за П.-П. Рубенсом залишається в межах припущення, тоді як значна кількість іконографічних збігів зафіксована між іконою И-186 та гравюрою Яна Харменса Мюллера (Jan Harmensz Muller) за Бартоломеусом Шпрангером (Bartholomäus Spranger) «Поклоніння пастирів» (іл. 5).

Лл. 5. Я. Мюллер за Б. Шпрангером.
«Поклоніння пастирів». 1606 р. Папір,
гравюра. 57 × 43.1 см. Рейксмузей, Амстердам.
Джерело: <https://www.rijksmuseum.nl/en/collection/ RP-P-OB-32.214>

Твір представляє зображення, котре композиційно поділяється майже на дві рівнозначні частини. Змістовним центром є зображення Богородиці та неспеленого Божественного Немовляти, що лежить у яслах на тканинці. Довкола Спасителя подібно до колиски розташовано накидку Богородиці. В горішньому ярусі в клубочинні хмар представлені ангели, котрі грають на музичних інструментах. Візуально виокремлено промінь, що тонкою смугою з'єднано з ореолом Немовляти-Христа. Фігуру Богородиці вирізняють жіночність та граційність, висока міра чуттєвості образу може бути співвіднесена із характером образотворчості Б. Шпрангера-живописця. Подію розгорнуто в архітектурному оточенні. Змальоване приміщення має відкритий вхідний отвір, руїновані цегляні стіни, що у своїй простоті контрастують із зображенням масивної колони в правій частині гравюри. У вхідному отворі зображено постать Св. Йосифа, біля котрого стоїть віл, а в глибині у перспективному скороченні представлені фігури пастирів, вражених благодатною звісткою. Справа від ясел в уклінній позі зображені двоє пастирів. Один з них змальований так, що своїм посохом притискає долу ягнятко. Біля пастирів, що схилилися до Спасителя, зображено на

повен зріст чоловіка, котрий у патетичному жесті тримає праву руку біля серця, а лівицею притримує жезл та інструмент, схожий на козицю. Периферійне положення займають фігура жінки із запаленим ліхтарем та фрагментарно показана постать чоловіка зі здійсненими руками. Жінка з ліхтарем являє собою примітний, один з визначних персонажів для подальшого компаративного аналізу досліджуваної гравюри та іконографічно споріднених ікон. Названу особу представлено босоніж, вбраною в крислатий капелюх та сукню, що нагадує сарафан, поєднаний із сорочкою. В лівій частині біля Богородиці з Немовлям розташовано групу, серед котрих є мисливці та собака. Один з чоловіків показаний біля Діви Марії в уклінній позі із молитовним жестом рук. Завдяки діагональним лініям, котрі утворюють посохи мисливців та пастирів сформовано стійку пірамідальну композицію. Поява серед дієвих осіб мисливців підсилює жанровий характер сцени.

Гравюра, створена Я. Мюллером за Б. Шпрангером, у стилістичному відношенні здебільшого є взірцем маньєризму, із характерним для названої течії зображенням складних ракурсів фігур з очевидним відходом від гармонії пропорційного ладу, тяжінням до гіперболізації жестів. Щодо барокової складової, то її засвідчує принцип змалювання неба із важкими купчастими хмарами, умовний простір яких «прорізує» яскраве сяйво променю.

Виокремимо ключові складові іконографії гравюри за Б. Шпрангером, котрі будуть віднайдені як наслідувані в більш пізніх інтерпретаціях, а саме – в іконах «Різдва Христового» XVIII століття з колекції НХМУ: зображення «гострих» променів у небесному сегменті та довкола Немовляти-Спасителя; подібно до колиски згорнуті пелени довкола Немовляти Христа; присутність на першому плані чоловіка із виразним патетичним жестом сприйняття радісної звістки; образ пастиря, що притискає посохом ягня додолу; сповнений побутової безпосередності образ жінки із запаленим ліхтарем.

Про те, що одна з гравюр за Б. Шпрангером була використана в якості протографу для

українського іконопису ми знаходимо згадку в розвідці Віри Свенціцької, присвяченій мистецтву Івана Рутковича. Вчена зауважила, що прототипом для ікони І. Рутковича «Жони-мироносиці» (1680–1682 рр.) з іконостаса церкви Вознесіння Господня села Волиця Деревлянська була гравюра Яна/Йоганна Саделера (Jan/Johann Sadeler). Родовід названого твору сходиться до картини Б. Шпрангера [4, с. 71].

Популярність гравюри «Поклоніння пастирів» Я. Х. Мюллера за Б. Шпрангером серед живописців засвідчують полотна, що з увагою до відтворення усіх деталей наслідують іконографію графічного першовзору. Так, в колекції антикварної галереї «Кастельбарко» (Galleria Antiquaria Castelbarco) є картина, атрибутована як твір майстерні/кола Б. Шпрангера (іл. 6).

Іл. 6. Коло/майстерня Б. Шпрангера. «Поклоніння пастирів». Дерево, олія. 114 × 90 см. Галерея «Кастельбарко», Ріва-дель-Гарда, Італія.
Джерело: <https://www.antichitacastelbarco.it/en/product/l-adorazione-dei-pastori-Spranger>

Композиційну та іконографічну подібність спостерігаємо між гравюрою за Б. Шпрангером та іконою «Різдво Христове» другої половини XVIII століття, що походить з церкви Воздвиження Чесного Хреста на Подолі в Києві. Варто відзначити, що за іконографічними та художньо-стилістичними ознаками виразно барокове полотно з колекції

«Кастельбарко», створене у колі Б. Шпрангера, можна співвіднести із іконою «Різдво Христове» (И-496). Ще однією живописною інтерпретацією названої гравюри є полотно «Поклоніння пастирів» з колекції Національної галереї у Празі (Národní galerie v Praze) німецького майстра Маттеуса Гунделаха (Matthäus Gundelach) (іл. 7). Датування твору не є визначеним, утім, очевидним є факт його створення не раніше 1606 року, до якого віднесено гравюру «Поклоніння пастирів» Я. Мюллера за Б. Шпрангером. Відомо, що певний час М. Гунделах перебував під впливом мистецтва Б. Шпрангера.

Іл. 7. М. Гунделах. «Поклоніння пастирів». Дерево, олія. 49.5 × 34.3 см. Національна галерея у Празі.
Джерело: https://sbirky.ngprague.cz/en/dielo/CZE:NG.DO_4577

Окреме місце в дослідженні належить образу «Різдво Христове» XVIII століття (И-205) невідомого походження. В усній консультації головний зберігач фондової колекції НХМУ Галина Белікова повідомила, що ікона є взірцем російського іконопису XVIII століття та була передана до збірки НХМУ з Київського музею російського мистецтва (нині Національний музей «Київська картинна галерея») у 1945 році. У дисертаційному дослідженні художника-реставратора Маргарити Хребтенко ікону також віднесено

до російського малярства [6, с. 282]. Образ має вертикальний формат і репрезентує живопис олійними фарбами на дерев'яній дошці. Іконний ковчег відсутній, натомість поля/«береги» ікони відтворено живописно із притаманним для барокової стилістики заломом у горішній частині змалюваного «обрамлення». Зображення розгортає багатофігурну композицію із чітким розподілом на два регістри – небесний і земний, де межою є низка купчастих хмар, забарвлених кольорами від золотаво-сірого до свинцевого. Змістовним та композиційним центром є зображення Богородиці, що сидить поза яслами, на котрих лежить сповите божественне Немовля. Світлі пелени, котрі огортають Спасителя, автор зобразив таким чином, що кисті Його маленьких рук відкриті. Смуга тканини не лише огортає фігурку Немовляти, а також представлена подібно до перев'язі з декоративним візерунком, що зигзагоподібно спадає з плеча Пресвятої Диви донизу. Лик Диви Марії показаний повновидим, із поглядом, спрямованим на того, хто буде молитовно звертатися до образу. Богородицю змалювано вбраною у сріблясто-синю туніку та контрастний помаранчево-червоний мафорій, нижня частина котрого вкриває ясла. На іконі показано як правицею Богородиця здійснює краєчок мафорію так, що утворюється «колиска». Дієві персонажі різдвяної оповіді оточують фігури Богородиці з Дитям таким чином, що композиційно утворюється форма еліпса. Якщо рухати погляд за годинниковою стрілкою, то, перш за все, ми звернемо увагу на зображення постаті Св. Йосифа. Його постать показана в просторі між двома колонами цеглясто-червоного кольору із прожилками, що передають мармурову фактуру. Вбрання Св. Йосифа складає червоний хітон і синьо-зелений плащ. Дитя-Христос, Богородиця, Св. Йосиф – три персонажі, виділені зображенням німбів. Принципи взаємодії між персонажами на гравюрі за Б. Шпрангером відмінні. Всі дієві особи в графічному творі скеровують свої погляди до Божественного Немовляти, тоді як в іконі И-205 майже усі персонажі зображені так, що їхні погляди спрямовані до глядача. Відзначимо, що в іконі збережено, очевидно,

наслідуваний з гравюри принцип трикутника в композиції правого нижнього сегмента (стилізовані посохи утворюють геометризовані ділянки). За іконографією твір тяжіє до традиційної візантинізованої багатофігурної схеми та відзначається нарративністю й деталізацією. Зображення сповнене декоративізмом та умовності водночас. На відміну від гравюри «Різдво Христове» за Б. Шпрангером в іконі И-205 дію доповнюють також постаті трьох мудреців-царів. Тяжіння до площинності та анатомічна непевність у зображенні фігур вказують на засади традиціоналізму, котрих дотримується іконописець. Автор наслідує принцип розташування фігур, спостерігаємо присутність впізнаваних персонажів з гравюри за Б. Шпрангером: юного пастиря із ягнятком, фігура захопленого звісткою чоловіка з посохом. Іконописець оригінально інтерпретує образ жінки з ліхтарем як ще одного пастиря та надає персонажу юнацьких рис та дещо екстравагантного вбрання, серед котрого виокремлюється червоний капелюх. Примітним нюансом є зображення вказівного жесту здійсненої руки пастиря, що є прямою цитатою з гравюри за Б. Шпрангером. Утім, цитата не є точною, адже іконописець переніс у свій твір фрагментарне зображення руки іншого персонажа, що був показаний у гравюрі-протографі позаду жінки з ліхтарем.

Висновки. Дослідження іконографії трьох образів «Різдва Христового» XVIII століття з колекції НХМУ засвідчує факт живописної інтерпретації в названих творах гравюри «Поклоніння пастирів» Я. Х. Мюллера за Б. Шпрангером 1606 року. Висловлено припущення щодо поєднання в образі «Різдво Христове» 1729 року з головного іконостасу Успенського собору Києво-Печерської лаври (И-186) іконографії гравюри «Поклоніння пастирів» за Б. Шпрангером та окремого мотиву з гравюри «Поклоніння пастирів» за П.-П. Рубенсом. Здійснений аналіз стилістичних особливостей трьох ікон «Різдва Христового» з НХМУ дозволяє підсумувати, що виразну маньєристичну лінію малярства, притаманну для творчості Б. Шпрангера, продовжено в іконі «Різдво Христове» (И-186). Бароковий характер живопису простежується в світло-

тіншовому моделюванні, застосованому для написання ікони «Різдво Христове» (И-496). Наративним та виразно декоративним є малярство ікони «Різдво Христове» (И-205), в котрій є відчутний перехідний характер малярства. Драматургія твору ґрунтується на традиційній візантійській іконографії у поєднанні з дина-

мічною композицією, інспірованою західноєвропейським бароко. Перспективним для подальших наукових розвідок є шлях встановлення більш широкого кола іконографічних та стилістичних аналогій до західноєвропейських гравюр, присвячених сюжету «Різдво Христове»/«Поклоніння пастирів».

Література:

1. Вітаємо християн західного обряду з Різдрвом Христовим! URL : <https://www.facebook.com/namu.museum/posts/pfbid0cZrAk8WivwnCdmKHsZJxAh1VMtURDj4QE2ARWe9tKmePBw8ETZUArG6zjgeweKYwl> (дата звернення : серпень 2024).
2. Міляева Л. Українська ікона XI–XVIII століть : [альбом] / за участю Гелитович М. Київ : Духовна спадщина України. 2007. 528 с.
3. Риждова О. Іконопис у художній культурі Києва кінця XVII – XVIII століть : монографія. Київ : ВПЦ «Київський університет». 2020. 463 с.
4. Свенціцька В. Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві XVII ст. Київ : Наукова думка. 1966. 151 с.
5. Український іконопис XII–XIX ст. з колекції НХМУ : [альбом]. Хмельницький: Галерея, Київ : Артанія Нова. 2005. 256 с.
6. Хребтенко, М. Іконопис Лівобережної України та Київщини другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Особливості техніки, технології та реставрації : дисертація ... доктора філософії. Київ : Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури, 2021. 323 с.
7. Шедеври українського іконопису XII–XIX ст. : [альбом] / упоряд. Л. Членова. Київ: Мистецтво. 1999. 255 с.
8. Adoration of the shepherds with nine figures, called ‘with the spider’; four shepherds and two women (one holds a basket) gaze at the Christ child lying in a manger; after Peter Paul Rubens. 1620. URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_R-3-39 (дата звернення : червень 2024).
9. Adoration of the Shepherds. Matthäus Gundelach. URL: https://sbirky.ngprague.cz/en/dielo/CZE:NG.DO_4577 (дата звернення : липень 2024).
10. Adoration of the Shepherds; After Rubens; Copied from the print by Lucas Vorsterman (I). URL: <https://collections.vam.ac.uk/item/O1157052/adoration-of-the-shepherds-print-ragot-francois/adoration-of-the-shepherds-print-ragot-fran%C3%A7ois/adoration-of-the-shepherds-print-ragot-fran%C3%A7ois/> (дата звернення : червень 2024).
11. L’adorazione dei pastori. Bartholomäus Spranger (Anversa, 1546 – Praga, 1611) Bottega/cerchia. URL: <https://www.antichitacastelbarco.it/it/prodotto/l-adorazione-dei-pastori-Spranger> (дата звернення : липень 2024).
12. Metzler Z. Bartholomeus Spranger: Splendor and Eroticism in Imperial Prague. New York : The Metropolitan Museum of Art/Distributed by Yale University Press. 2014. 380 p.
13. The Adoration of the Shepherds, Jan Harmensz. Muller, after Bartholomeus Spranger, 1606. URL: <https://www.rijksmuseum.nl/en/collection/RP-P-OB-32.214> (дата звернення : червень 2024).

References:

1. Vitaiemo khrystyian zakhidnoho obriadu z Rizdvom Khrystovym! [Congratulations to the Christians of western rite on Christmas!] Retrieved from: <https://www.facebook.com/namu.museum/posts/pfbid0cZrAk8WivwnCdmKHsZJxAh1VMtURDj4QE2ARWe9tKmePBw8ETZUArG6zjgeweKYwl> [in Ukrainian].
2. Miliiaeva, L. & Helytovych, M. (2007) *Ukrainska ikona XI–XVIII stolit: albom*. [Ukrainian icon of the 11th – 18th centuries: album]. Kyiv, 528 [in Ukrainian].
3. Ryzhova, O. (2020) *Ikonopys u khudozhnii kulturi Kyieva kintsia XVII – XVIII stolit: monohrafiia*. [Icon painting in Kyiv art culture of the end of the XVII – XVIII centuries: monograph]. Kyiv, 463 [in Ukrainian].
4. Svientsitska, V. (1966) *Ivan Rutkovych i stanovlennia realizmu v ukrainskomu maliarstvi XVII st.* [Ivan Rutkovych and formation of realism in Ukrainian painting of the 17th c.] Kyiv, 151 [in Ukrainian].
5. Ukrainskyi ikonopys XII–XIX st. z koleksiі NKHMU : [albom] (2005). [Ukrainian icon painting of the 12–19th centuries from the NAMU collection: album]. Khmelnytskyi, Kyiv, 256 [in Ukrainian].
6. Khrebtenko, M. (2021) *Ikonopys Livoberezhnoi Ukrainy ta Kyivshchyny druhoi polovyny XVII – pershoi polovyny XVIII st. Osoblyvosti tekhniky, tekhnolohii ta restavratsii: dysertatsiia ... doktora filosofii*.

Natsionalna akademiia obrazotvorchoho mystetstva i arkhitektury [Iconography in Left-bank Ukraine and Kyiv Region in the second half of the 17th – first half of the 18th century. Technique, technology and restoration peculiarities. Thesis for a PhD degree in Art Studies. National Academy of Fine Arts and Architecture]. Kyiv, 323 [in Ukrainian].

7. Shedevry ukrainskoho ikonopysu XII–XIX st.: [albom] (1999) / uporiad. L. Chlenova. [Masterpieces of Ukrainian icon painting, 12–19th centuries: album]. Kyiv, 255 [in Ukrainian].

8. Adoration of the shepherds with nine figures, called ‘with the spider’; four shepherds and two women (one holds a basket) gaze at the Christ child lying in a manger; after Peter Paul Rubens. 1620. Retrieved from: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_R-3-39

9. Adoration of the Shepherds. Matthäus Gundelach. Retrieved from: https://sbirky.ngprague.cz/en/dielo/CZE:NG.DO_4577

10. Adoration of the Shepherds; After Rubens; Copied from the print by Lucas Vorsterman (I). Retrieved from: <https://collections.vam.ac.uk/item/O1157052/adoration-of-the-shepherds-print-ragot-francois/adoration-of-the-shepherds-print-ragot-fran%C3%A7ois/adoration-of-the-shepherds-print-ragot-fran%C3%A7ois/>

11. Bartholomäus Spranger (Antwerp, 1546 - Prague, 1611) Workshop/circle of. Adoration of the Shepherds. Retrieved from: <https://www.antichitacastelbarco.it/en/product/l-adorazione-dei-pastori-Spranger>.

12. Metzler, Z. (2014). Bartholomeus Spranger: Splendor and Eroticism in Imperial Prague. New York, 380.

13. The Adoration of the Shepherds, Jan Harmensz. Muller, after Bartholomeus Spranger, 1606. Retrieved from: <https://www.rijksmuseum.nl/en/collection/RP-P-OB-32.214>